

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԶԱԼԱԼՅԱՆՅԻ
«ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԵԾՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
ԳՐՔՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ՋԵՌԱԳՐԵՐԸ

Սարգիս արքեպս. Զալալյանցն իր «Ժանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի Ա (Տփխիս, 1842) և Բ (Տփխիս, 1858) հատորներում զանազան առիթներով վկայակոչում է 18 տարբեր վայրերում տեսած 29 գրչագիր մատյաններ:

Ստորև անդրադառնում ենք այդ մատյաններին, վայրերը պայմանականորեն համարակալելով Ա—ԺԸ, իսկ մատյանները՝ 1—29:

Ա. ՍԱՆԱՀԻՆ

1. (Հատոր Ա, էջ 16). «Քեթուկ [Սանահնի]»: Այն Մատենադարանի № 8081 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 90-ական թվականներին:

2. (Հատոր Ա, էջ 40—42). «Աւետարան». ունի ՌԺԼ (1881), ՌԺԲ (1883), ՌԺԿԶ (1717) թվականների հիշատակագրություններ: Այն Մատենադարանի № 9999 ձեռագիրն է, և ձեռք է բերված 1960 թվականին Թիֆլիսում՝ Հովհաննես Մելիք-Նուբարովից:

Տե՛ս մեր «Սանահնի գրատուն հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն» («Պատմա-քաղաքական հանդես», 1970, № 3, էջ 292—294):

Բ. ԱՐՅԱՆՍ ԳԱՎԱՌ

3.. (Հատոր Ա, էջ 159—161). «Ի միում հին ձեռագրի, գոր տեսի յԱրցախ գաւառի...», ուր պատմվում է, թե ինչպես Վարա-

զա վանքի վանահայր Ղուկասը 1231 թվականին Վարագա խաչը բերում է Նոր Վարագ (Հախում գյուղ): Զալալյանցը մատենագիտական տվյալներ չի տալիս, և հայտնի չէ, թե ինչ ձեռագիր է: Վարագա խաչի Նոր Վարագ տեղափոխման հարցին անդրադարձողները նման ձեռագիր չեն հիշատակում և վկայակոչում են միայն վանքի փմական արձանագրությունը:

Գ. ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔ

4. (Հատոր Ա, էջ 167). «Աւետարան», հիշատակ Սյունյաց Գրիգոր իշխանի 1312 թվականից: Այն Մատենադարանի № 2743 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1890 թվականին:

5. (Հատոր Ա, էջ 168—169). «[Ժողովածոյ] յորում էր գրուած [գՊատմութիւնը] Թովմայի Մեծփեցոյ, Սոկրատայ Յոյն պատմագրի, Միքայելի Ասորոյ, Մաղաքեայ Արեղայի, Թղթակցութիւն Դիոնէսիոսի Արիւպագացոյ ընդ Աւետարանչին Յօհաննոս, Հարց ժողովոյն անուանեալ, Թուղթ Սկսակա հայրապետին Պետրոսին, և քանի մի Կանոնք: Գտաւ աստ և Պատմութիւն անցից Գօշ Միսիթարայ»:

Թարգմանչաց վանքի ձեռագրերին նվիրված մեր հոդվածում («Էջմիածին», 1971, № Ե, էջ 57—58) ասել ենք, որ հիշատակված նյութերը միատեղ ամփոփող ձեռագիր մեզ հայտնի չէ՝ գլխավորապես նկատի ունենալով:

նախով «Գտալ աստ և Պատմությունն անցից Գոշ Մխիթարայ» արտահայտությունը: Սակայն, այն-բավականին անորոշ է և կարող է վերաբերել ինչպես ձեռագրերին, այնպես և գրատունը: Եթե «գտալ աստ»-ը երկրորդ իմաստով հասկանանք, ապա կարելի է կարծել, որ հիշատակված ժողովածուն Մատենադարանի № 3076 ձեռագիրն է, որի մեջ կարելի է գտնել թվարկված բոլոր նյութերը, բացի Գոշի Վարքից: Այն գրատուն է մուտք գործել 1879 թվականին՝ ի շարս Զաղայան-յի 80-ից ավելի ձեռագրերի:

Դ. ԳԵՏԱՆՈՒՆ

6. (Հատոր Ա, էջ 172—173). «Անետարան», ժամանակ՝ 210Ի (1295): Այն Մատենադարանի № 6290 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1922 թվականին: Տե՛ս մեր «Գետաշենի Ավագ սուրբ Նշան մասրան հայերեն ձեռագրերը» («Էջմիածին», 1971, № 10, էջ 54—55):

Ե. ՆՈՐԱՇԵՆ

7. (Հատոր Ա, էջ 180). «Անետարան», ստացող՝ Աշոտ Սյարայպետ: Այն Մատենադարանի № 6202 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 80-ական թվականներին՝ ի շարս Գարեգին Հովսեփյանի 50-ի չափ ձեռագրերի: Մակար Բարխուդարյանը այն արձանագրել է Մեծշենի սուրբ Գևորգ եկեղեցում («Արցախ», Բաքու, 1895, էջ 219—220):

Զ. ԾԱՐԱՆ ՎԱՆՔ

8. (Հատոր Ա, էջ 208—209). «Յովհաննէս վարդապետ Ծարեցի, որ գրեաց զպատմութիւն իրում ժամանակի...»: Զաղայանը թեև կոնկրետ ձեռագիր չի ակնարկում և տալիս է ըստ բովանդակության, բայց նկատի ունի Մատենադարանի № 2776 ձեռագիրը, որը գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերին:

Է. ԳԱՎԱՌ (ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ)

9. (Հատոր Բ, էջ 126). Ա. «Անետարան», ժամանակ՝ ՌԻԷ (1578), ուղղելի՝ ՌԻԵ (1576): Այն Մատենադարանի № 7869 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

10. (Հատոր Բ, էջ 126). Բ. «Անետարան», ժամանակ՝ ԶԶԱ (1522), գրիչ՝ Յակոբ, տեղ՝ «ի մահամզին Գեղեցիկ Չորոյ»: Ձեռագրիս ուր գտնվելն հայտնի չէ:

11. (Հատոր Բ, էջ 126). Գ. «Անետարան» գրեալ ի Յոհաննէ վարդապետ: Ծոռուտեցու: Այն Մատենադարանի № 7881 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թը-

վականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

12. (Հատոր Բ, էջ 126). Դ. «Անետարան» գրեալ ի թագաորութեան Ծախ-արապի... և յառաջնորդութեան Ստաթի Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսի, ի վանս Մարդ Աղա-նեաց: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

13. (Հատոր Բ, էջ 127). «Անետարան»: Հիշատակարանում պատմվում է Երևանի 1679 թվականի երկրաշարժի մասին: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

Տե՛ս մեր «Նոր Բայազետի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն» («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1969, № 4, էջ 271—277):

Ը. ՎԱՐԴԱՇԵՆ

14. (Հատոր Բ, էջ 216). «Անետարան», ժամանակ՝ ՈԶԱ (1232), տեղ՝ «ուխտս Հաւապակոյ», գրիչ՝ Ստեփաննոս, ստացող՝ Վանենի: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ: Այն Մակար եպս. Բարխուդարյանը տեսել և արձանագրել է Գյոգ-Բուլաղի ս. Աստվածածին եկեղեցու ձեռագրերի շարքում (տե՛ս «Աղուամից երկիր», էջ 234—236):

15. (Հատոր Բ, էջ 380). «Անետարան»: Ունի ՈԼԲ (1183) թվականի հիշատակագրություն. «...և ոչ մնաց ամենևին ճարակ ձիավարժաց ազգիս հայոց»: Այն Մատենադարանի № 2877 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 80-ական թվականներին:

Թ. ԱՐՋԱՆՈՐ

16. (Հատոր Բ, էջ 241—243). «Աստուածաշունչ», ունի ԶԷ (1458) թվականի հիշատակագրություն. «...մէկ մարդ մեռա Արապայ հողին, վեր գնացինք պարոն Արապասին մոտ երեք Սարհաստին վեր արին կապեց, Արապայ հողն երէտ Ուլուքեզին, Սարհատն շինեց Առջաճորայ ջուրն... Ես Յոհաննէս կաթողիկոս որդի Զաղալին, թոռն մեծ Աթաբեգի վկայ...»: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

Ժ. ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ, ԿՈՒՍԱՆԱՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆ

17. (Հատոր Բ, էջ 246). «Անետարան», ժամանակ՝ ՌԺԻ (1671), գրիչ՝ Գայանէ մայրապետ, տեղ՝ Ավետարանոց: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

ԺԱ. ՏԱԹԵՎ

18. (Հատոր Բ, էջ 270). «Քեօթուկ Տաթևու»: Այն Մատենադարանի № 6271 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 20-ա-

կան թվականներին՝ ի շարք Տիրալ փող-
Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռագրերի:

ԺԲ. ՎԱՐԱԶԱԲՈՒՆ

19. (Հատոր Բ, էջ 840). «Գրչեայ մատե-
ան մի, յորում գրեալ կային բանահիսու-
թիւնք Յօհաննէս Թովկորանցոյ... յորոց
վախճանի գրէ իսն Յօհաննէս Թովկորան-
ցի»: Մատենագիտական տվյալների բացա-
կայությունը թույլ չի տալիս փնտրությունը
կատարել:

ԺԳ. ՆԱԽԶԻՎԱՆԻԿ

20. (Հատոր Բ, էջ 340—341). «Ի տան
քահանայի գեղջս եղեալ են բազմահատոր
ձեռագիր մատենանք... քահանայն ծածկեալ
է զնոսա ընդ հիմամբ նորակառոյց եկեղեց-
ւոյն... Մին ի... մատենից մնացեալ էր... ան-
թաղ... զոր ընկալայ առ իս՝ յորում են...
նառք նախնեաց և Մեկնութիւն Դուկասու... ի
Մատթէոս վարդապետէ Տաթևացոյ»: Զե-
ռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ և չի
արձանագրված Սարգիս Զալալյանցի մահ-
վանից հետո Սենոդի կողմից 1879 թվակա-
նին կազմված ցուցակում (Մատենադարանի
արխիվ, Կաթողիկոսական Դիվան, թղթ. 228,
վկավ. 15):

ԺԴ. ՍԱՐՈՒԾԵՆ

21. (Հատոր Բ, էջ 342). «Անետարան եր-
կաթագիր... Գերեցաւ Անետարանս ի Պար-
սից ի 1826 ամի, բայց յետոյ գնեալ ի հայոց
ի Թարեզ քաղաքի՝ վերադարձաւ անդէն ի
Սարուշէն...»: Զեռագիրս Զալալյանցից հե-
տո հիշատակել են և ուրիշները. Հ. Թոփ-
ճյան («Յուդակ ժողովածուաց Դադեան խա-
չիկ վարդապետի», մասն Բ, Վաղարշապատ,
1900, էջ 47, № 16), Մեսրոպ Տեր-Մովսիս-
յան («История перевода Библии на ар-
мянский язык», Петербург, 1902, стр. 164,
№ 22), Գարեգին Հովսեփյան («Յիշատա-
կարանք ձեռագրաց», հատոր Ա, Անթիլիաս,
1951, էջ ?, № ?): Զեռագրիս հետագա
նակատագիրն անհայտ է:

ԺԵ. ԾԱԼԵԹ, Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

22. (Հատոր Բ, էջ 377). «Գոյր աստ ի
միում արկեղ քազում ձեռագիր մատենանք,
բայց մերձեալ են խոնարհիլ ի հող գերեզմա-
նի. զմինն միայն ի նոցանէ առի ընդ իս, յո-
րում էին զանազան նառք երանելի նախ-
նեաց...»: Զեռագիրս Ս. Զալալյանցի ձեռքն
անցնելուց հետո, ինչ-ինչ հանգամանքնե-
րում բաժանվել է երկու մասի և Մատենա-
դարան մուտք գործել որպէս երկու տարբեր
ձեռագիր՝ №№ 2756, 2784:

23. (Հատոր Բ, էջ 377—378). «Ի վկայ

հնութեան այսր մեծաստանի, պատշած վար-
կայ դնել զպատճեն կոնդակին, զոր գտի ի
միում ձեռագրի». «Եւ ընդ շնորհագեղուն
թղթոյս ծանուցումն լիցի օրհնեալ երկրնե-
րացոյ Ծաբո, Դապալո, Արաշքաւանո, Աղ-
դաւո, որք են թեմ և վիճակ սուրբ Ծալե-
թի...»: Թե ինչ ձեռագիր է, հայտնի չէ:

ԺԶ. ԱՍՏՐԱՆԱՆ, Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

24. (Հատոր Բ, էջ 440). «...ի ...զանգա-
կառան անկեալ մնային անխնամ զանազան
ձեռագիր և տպեալ մատենանք՝ ժողովեալք...
ի Յովսեփայ արքեպիսկոպոսէ Արղութեանց,
ի միջի որոց էր և Մեկնութիւն Երգ Երգոցի
Գրիգորի Նիսացոյ՝ գրեալ ի թուին հայոց
Յուս (893), զոր եզիտ ի Սանահին: Եւ հա-
նեալ անտի... ցուցակագրեցի և զպատճեն
ցուցակի առաքեցի ի սուրբ Էջմիածին յան-
կորուստ պահպանութեան: Այն Մատենա-
դարանի № 2884 ձեռագիրն է, և գրատուն
է մուտք գործել 1879 թվականին՝ ի շարք
Զալալյանցի ձեռագրերի: Թվականը ուղղե-
լի՝ ՆԻԲ (978):

25. (Հատոր Բ, էջ 441). «Անետարան
...գրացաւ... վասն հայոց քնակելոց ի Դա-
զան... ի թուին հայոց ԴժԼ (1681)»: Զեռա-
գրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

ԺԷ. ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆ, Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ

26. (Հատոր Բ, էջ 457). «Անետարան...
գրեալ ձեռամբ Կոստանդիանոս կաթողիկո-
սի Կիլիկեցոյ, յորում նկարեալ է նոյն կա-
թողիկոս զպատկեր Հեթում թագաւորի...
(իմա՝ Լեոն թագաւորի)»: Այն մատենադա-
րանի № 8321 ձեռագիրն է, և գրատուն
է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երևանի
Գրական թանգարանի հավաքածուի կազ-
մում:

27. (Հատոր Բ, էջ 457—460). «Անետա-
րան», ժամանակ՝ 2ԻՉ (1297), գրիչ՝ Ստե-
փանոս քհ., ստացող՝ Մանուել քհ.: Այն Մա-
տենադարանի № 7663 ձեռագիրն է, և գրա-
տուն է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երե-
վանի Գրական թանգարանի հավաքածուի
կազմում:

28. (Հատոր Բ, էջ 460). «Ի բազմաթիւ Ա-
նետարանաց զմինն առի ընդ իս, ըստ որում
արտագրեալ էր յիսկական ձեռագրէ սրբոյն
Սահակայ...»: Զալալյանցը մատենագիտա-
կան ոչ մի տվյալ չի նշում, և դժվար է որո-
շակի բան ասել: Հավանական է, սակայն, որ
այն լինի Մատենադարանի № 2848 ձեռա-
գիրը, որը նույնպէս գրատուն է մուտք գոր-
ծել 1879 թվականին՝ Զալալյանցի հավաքա-
ծուի կազմում:

ԺԸ. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ, ԴԱՎԻԹ ԳԵ-
ՈՐԳՅԱՆ ՕԴԱԲԱԾՅԱՆՑ

29. (Հատոր Բ, էջ 463). «Անտարան», ժամանակ՝ ՈՒԲ (1193), տեղ՝ Պողոսական անապատ, ստացող՝ տեղ Կարապետ: Ձեռագիրս այժմ գտնվում է Բալթիմորի հավաքածուի մեջ (№ 582):

Այսպիսով, Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցի հիշատակած 29 ձեռագրերից 16-ը (№№ 1, 2, 4—9, 11, 15, 18, 22, 24, 26—28) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 1-ը (№ 29)՝ Բալթիմորում, իսկ մնացած 12-ի (№№ 3, 10, 12—14, 16, 17, 19—21, 23, 25) հետագա ճակատագիրն անայժմ հայտնի չէ:

Ստորև բերվող հին և նոր թվահամարների համեմատական տախտակում հերթական թվահամարի համարիչը ցույց է տալիս վայրը, իսկ հայտարարը՝ ձեռագիրը:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՋԱԼԱԼՅԱՆՑԻ
«ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԵԾՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԳՐԲՈՒՄ ՀԻԾԱՏԱԿՎԱԾ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Ն.Ն. Ո.Կ	Մատենա- դարան	Ն.Ն. Ո.Կ	Մատենա- դարան	Ն.Ն. Ո.Կ	Բալթիմոր	Մատենա- դարան
Ա/1	3031	Է 11	7881	Ժ Է 21	—	—
Ա 2	9939	Է 12	—	ԺԵ/22	—	2756
Բ/3	—	Է/13	—	ԺԵ/23	—	2784
Գ/4	27 3	Ը/4	—	ԺԶ/24	—	—
Գ/5	307	Թ/	28,7	ԺԶ 25	—	2684
Դ/6	29	Թ/16	—	ԺԷ/26	—	8321
Ե/7	652	Ժ/17	—	ԺԷ/27	—	7663
Զ 8	2776	ԺԱ/18	6271	ԺԸ/28	—	2848
Է 9	7869	ԺԲ/19	—	ԺԸ/29	532	—
Է/10	—	ԺԳ/20	—			

